

Dames en heren,

Er zijn in Nederland drie steden die jaarlijks met veel luister hun ‘ontzet’ vieren. Groningen doet dat op 28 augustus, Leiden op 3 oktober en Alkmaar op 8 oktober. De vorm van de viering verschilt, maar de feiten die gevierd worden verschillen nog veel meer, al gaat het in alle gevallen om een bevrijding.

In Groningen wordt herdacht dat in het rampjaar 1672 de verovering van de stad door een Duits heerschap dat zich als de legitieme heerser beschouwde, werd afgewend. De schurk in het verhaal is Bernard van Galen, de bisschop van Münster, bijgenaamd ‘Bommen Berend’. De redding komt van Carl von Rabenhaupt, de verdediger van de stad.

In Leiden heet het gevaar Francisco de Valdez en wordt de heldenrol vervuld door burgemeester Van der Werf, die aan de hongerende bevolking zelfs zijn eigen arm als voedsel aanbiedt – kom daar vandaag de dag eens om bij een burgemeester.

In Alkmaar is Don Frederik, een zoon van de gevreesde hertog van Alva, de belichaming van het kwaad. De Alkmaarse helden zijn talrijk: er is de bevelhebber, Jacob Cabeliau, maar er zijn ook de burgemeesters Van Teijlingen, Harcksz, hun adviseurs Philip Boom en Jan van Foreest en tal van anderen wier namen met respect moeten worden genoemd. Maar: als alle bekende namen zijn afgevinkt is het lijstje van mensen die roem vergaarden nog lang niet uitgeput. Er zijn ook nog de vele anonymi. Alkmaar had in 1573 zo’n 9000 inwoners. De stad zou het beleg niet kunnen hebben doorstaan als niet een groot deel van die 9000 mensen zijn verantwoordelijkheid had genomen.

Sommige anekdotes over het ontzet van Leiden, Alkmaar of Groningen mogen we helaas niet al te serieus nemen (*helaas*, want zoals Martin van Amerongen ooit heeft gezegd moet je een goed verhaal eigenlijk niet kapot-checken), maar de meeste verhalen scheren dicht genoeg langs de waarheid, ook als ze in de loop der jaren met een iets te mooi sausje overgoten zijn. Er is één constante: de vasthoudendheid van de gewone burgers. Misschien is het overlevingsdrang, maar het gaat zelden om overleven-zonder-meer. Het hooghouden van een morele standaard is er onderdeel van.

In Alkmaar is niet minder dan in Leiden en Groningen een hoofdrol weggelegd voor ambteloze stedelingen die bereid zijn hun leven te offeren, niet in de laatste plaats vrouwen en kinderen, die de vijand bekogelen met kokende pekels en teer, gesmolten lood, gebroken glas, stenen natuurlijk en niet te vergeten: brandende bezems. Zij allen ‘stonden in de strijd als leeuwen pal’, zoals het Alkmaarse stedelied zegt.

Wij weten in 2015 niet meer hoe deze dappere burgers heetten. Het in de 18^e eeuw verschenen toneelstuk over de belegering en het ontzet van Alkmaar van Cornelis Plaat probeert de strijdende burgers een stem te geven, maar de namen die zijn karakters dragen zijn fantasie. Wat Plaat overigens ruiterslijk erkent; hij heeft, zegt hij, alleen de feiten genoemd die in zijn kraam te pas

kwamen en niet alles letterlijk opgedist. Wat geeft het? Wij hoeven de stedelingen van toen niet met naam en toenaam te kennen om met respect op hen terug te blikken.

Natuurlijk, niet al die dappere burgers waren ‘patriottisch’ gemotiveerde nobele zielen. Aan het beleg van Alkmaar was een turbulente periode voorafgegaan. In 1572, een jaar voor het beleg, had eerst Enkhuizen en daarna Alkmaar zelf het Spaanse bewind afgezworen en zich aangesloten bij de opstand van Prins Willem van Oranje. In deze kerk was, evenals in de andere kerken en in de kloosters van deze stad, de katholieke eredienst vanaf dat moment verboden. Maar katholieken waren er nog steeds. Waren zij allereerst Alkmaarders, of allereerst katholieken, die droomden van een zo snel mogelijk herstel van de vroegere verhoudingen? De Hertog van Alva trok in opdracht van koning Philips II een spoor van dood en verderf door Nederland om opstandige steden een lesje te leren. Naarden en Zutphen werden volledig, maar dan ook *volledig* uitgemoord. Het is dus niet zo vreemd dat de Alkmaarse protestanten hun katholieke stadgenoten met een schuin oog bekeken, toen Alva’s zoon Don Frederik deze kant uitkwam om ook Alkmaar weer onder Spaans gezag te brengen. Aan welke kant stonden zij? Droomden zij stiekem van een Spaanse overwinning? Vormden zij een vijfde colonne, die maar beter opgesloten kon worden voordat zij verraad pleegden – zoals de NSB’ers in de meidagen van 1940 zou overkomen?

Uiteindelijk bleek het met de loyaliteit van de Alkmaarse katholieken nogal mee te vallen. Hun dromen vielen in de praktijk samen met die van de protestantse Alkmaarders. En dat is niet zo raar. Kort voordat het beleg hier in augustus 1573 begon was ook Haarlem door de Spanjaarden ingenomen, waarna enkele duizenden militairen van het Haarlemse garnizoen en alle aanhangers van Prins Willem zonder pardon waren afgeslacht. Dit lot zou ook Alkmaar treffen als het zijn beleg niet doorstond. De katholieken in Alkmaar beseften maar al te goed dat de Spaanse soldaten na een onverhoopte overgave van de stad niet beleefd aan elke burger zouden vragen: bent u katholiek of protestant?, alvorens te besluiten wie er zou worden vermoord. Zonder aanzien des persoons zou iedereen over de kling worden gejaagd. Geen wonder dus dat alle Alkmaarders zij aan zij hun bijdrage leverden aan de verdediging van de stad. Dat er tijdens het beleg door het nerveuze stadsbestuur een paar keer een priester werd opgehangen was voor de katholieken een extra stimulans om hun trouw te bewijzen. Voor de dopersen (‘doopsgezinde’ protestanten), die principieel tegen het hanteren van wapens waren, lag er een mooie taak in het bikken van stenen die werden gebruikt voor noodreparaties aan de door het Spaanse geschut gehavende stadsmuren.

Hiermee is een bruggetje geslagen naar het thema waarvoor ik eigenlijk ben uitgenodigd: Alkmaar in de Tweede Wereldoorlog. Ook al hebben we het zwaartepunt van de herdenking van zeventig jaar vrijheid al achter de rug, het

kan nuttig zijn er in de Ontzetrede van 2015 nog een keer op terug te komen. Het thema van deze ontzetviering ('dromen') komt dan goed van pas.

Alkmaar is in de jaren 1940-1945, en speciaal in de tweede helft van de oorlogsperiode, een haard van verzet. Amsterdam gaat graag strijken met de eer de verzetsstad bij uitstek te zijn geweest, maar verhoudingsgewijs kan Alkmaar meedingen naar de titel. Door de nabijheid van het kustgebied, dat in het kader van de bouw van de *Atlantikwall* vol met bunkers was gezet, verbleven er veel Duitse militairen. Ook het geïmproviseerde vliegveld in de Bergermeer trok Duits personeel aan. Al die mensen in uniform boezemden de Alkmaarders ontzag in, maar maakte de vijand ook kwetsbaar: het verzet had zijn doelwitten voor het uitzoeken.

Er heerste in deze omgeving vanaf begin 1944, toen de ondergrondse zijn vleugels steeds meer uitsloeg, een wankel evenwicht. Op het onoverzichtelijke platteland rond de stad en speciaal ten noorden en ten oosten van Alkmaar, wist de illegaliteit uitstekend de weg tussen de vele dijken en waterlopen, beter dan de bezetter en zijn handlangers, die zich daar vooral 's nachts niet graag waagden. (Elke vergelijking gaat mank, maar het was, bekeken vanuit Duits perspectief, een beetje als in het bekende lied *Goodnight Saigon* van Billy Joel: 'We held the day in the palm of our hand; they ruled the night and the night seemed to last as long as six weeks'.) Het bloedbad dat de Duitsers in oktober 1944 bij Stompetoren aanrichtten (de z.g. 'Slag bij Rustenburg'), liet zien hoe diep de frustratie over hun eigen onmacht zat.

Wie waren die illegalen? Nederland was in die tijd sterk verzuild. Mensen hadden over de grenzen tussen de zuilen heen doorgaans maar weinig contacten. Het is dus niet zo verwonderlijk dat veel illegalen hun eerste schreden op het verzetspad binnen hun eigen zuil zetten. Samen met vroegere schoolvrienden of kennissen van de toneelclub of de padvinderij begon men, eerst amateuristisch maar al doende snel bijlerend, met het handwerk van bonkaarten bemachtigen voor onderduikers en inlichtingen verzamelen voor de regering in Londen.

Het verzet was voor alle deelnemers een compleet nieuwe ervaring. Anders dan bijvoorbeeld België had Nederland geen enkele herinnering aan een eerdere bezetting en dus ook geen traditie in het dwarsbomen van een vreemde overheerser. Daardoor moest elke verzetsgroep-in-wording het wiel helemaal zelf uitvinden. Uit wat de (dan voormalige) illegalen na de oorlog vertelden over hun leerproces, treedt dit amateurisme goed naar voren. Hun relaas komt steeds weer neer op 'we deden maar wat', 'wisten wij veel', 'we hadden geen idee wat ons overkwam' en 'we moesten het allemaal nog onder de knie krijgen'. Daardoor stapelden de beginnersfouten zich op. Met de kennis van nu moeten we de illegaliteit misschien 'naïef' noemen, maar dan blijft toch de vraag hoe het anders had gekund. Veel opvallender dan het onvermijdelijke dilettaantisme aan het begin waren de snelheid van het leerproces, de professionaliteit die men zich eigen maakte en het lef om door te zetten, ondanks alle gevaren. De gemene deler bestond uit dromen en *durf*. De droom ging over een toekomst in vrijheid.

De durf die nodig was om de droom te verwezenlijken krijgt temeer reliëf als we bedenken dat het verzet zich al krachtig manifesteerde op het moment dat nog lang niet vaststond dat de Duitsers ooit het onderspit zouden delven. Met andere woorden: wie koos voor de illegaliteit ging een contract aan – om het in moderne arbeidsrechtelijke termen uit te drukken – voor onbepaalde tijd en een somber carrièreperspectief. Gegeven het grote aantal slachtoffers dat het verzet eerst wekelijks en later bijna dagelijks te betreuren had, nam iedereen een groot risico vroeg of laat zijn leven te offeren. De deelnemers van het eerste uur waren zich daar volop van bewust. Maar het zwaarste moest het zwaarste wegen: de droom van de vrijheid.

De Alkmaarse illegaliteit is dan wel begonnen als een lappendeken van grotendeels zuilgebonden groepjes, maar al snel viel het onderscheid tussen de zuilen helemaal weg. Een verzetsgroep kon zich alleen handhaven door samen te werken met andere groepen. Op landelijk niveau in organisaties die de hulp aan onderduikers en gewapende acties coördineerden, en ook op regionaal en plaatselijk niveau. De twee overvallen die in het vroege voorjaar van 1944 in Heiloo werden gepleegd zijn een goed voorbeeld. De toen nog merendeels katholieke KP-Alkmaar hielp een linkse verzetsgroep uit de Zaanstreek bij de voorbereiding van de overval op het gemeentehuis, het omgekeerde gebeurde bij de overval op het distributiekantoor. Over en weer voorzagen de groepen elkaar royaal van inlichtingen en wapens. Dat de overval op het gemeentehuis mislukte kwam niet door gebrek aan samenwerking, maar door domme pech.

In het laatste oorlogsjaar had geen enkele Alkmaarse verzetskern meer een duidelijk katholieke, protestantse, of communistische signatuur. Er was van de verzuimdheid geen spoor meer over. Daar zijn praktische oorzaken voor te noemen, zoals het feit dat je moet roeien met de riemen die je hebt: iedereen die mee wilde doen was welkom, voor kieskeurigheid was geen plaats. Maar de echte oorzaak zat veel dieper. De oorlog had Nederland teruggeworpen op de essentie van het bestaan. Wat is kwaad, wat is goed? In de hitte van de strijd was tot alle deelnemers aan het verzet doorgedrongen hoe weinig het verschil tussen het ene geloof en het andere en het onderscheid tussen maatschappelijke geledingen te betekenen hadden als er een droom moet worden verwezenlijkt. Evenmin als in Alkmaar tijdens het beleg van 1573 kon een religieuze of politieke overtuiging of de klasse waartoe iemand behoorde het verschil maken. Iedereen duchtte dezelfde vijand en hetzelfde gevaar. Verbroedering tussen de zuilen was het gevolg, een verbroedering die zich landelijk gezien tot ver na de oorlog in de politiek zou voortzetten in de brede en stabiele regeringscoalities. Alleen de communisten vielen daarbuiten. De Nederlandse kiezers beloonden de CPN in 1946 voor hun rol in het verzet met tien procent van de stemmen, maar de plotseling opgekomen Koude Oorlog stond deelname aan een kabinet in de weg.

Daarmee is het beeld van een heel volk dat gelouterd uit de strijd kwam meteen wat genuanceerd; de saamhorigheid had zijn grenzen. Dat bleek onder

meer als het ging over de rol die het voormalige verzet wel of niet mocht spelen. De illegaliteit drong aan op een strenge zuivering en bestraffing van oorlogsmisdadigers, de regering (en met haar een steeds groter deel van de bevolking) vond dat de maatschappij daardoor teveel werd ontwricht. Zij wilde overgaan tot de orde van de dag.

Als we bedenken hoeveel het verzet had gedaan om het vlammetje van de vrijheid brandend te houden, valt op hoe weinig erkenning de vroegere illegalen in de jaren tussen 1945 en 1963 ten deel viel. De jaarlijkse herdenkingen op 4 en 5 mei wekten misschien een andere indruk, maar de meeste Nederlanders hoefden op een gegeven moment niet meer zo nodig aan het recente verleden herinnerd te worden. De tegenstelling die in de periode 1940-1945 had bestaan tussen degenen die verzet pleegden (een groep die overigens pas na september 1944 werkelijk groot begon te worden) en degenen die de oorlog hadden uitgezeten en er het beste van hadden proberen te maken, was een pijnlijke kwestie geworden. Zowel de illegaliteit als de fanatieke zuiveraars werd het zwijgen opgelegd.

In het midden van de jaren zestig gingen de luiken weer open en brandde de discussie los. Ten eerste door de verschijning van studies die aandacht vroegen voor nog onverklaarde feiten als het hoge percentage Joodse oorlogsslachtoffers, ten tweede doordat de jongere generaties daarover moeilijke vragen gingen stellen aan de ouderen. Daardoor durfde ook de vroegere illegaliteit, die in de eerste jaren na de oorlog ‘terug in zijn hok’ was gejaagd, zich weer te laten horen.

Dit alles (dus zowel het fenomeen dat voormalige illegalen zich terugtrokken in hun schulp als hun rehabilitatie in de jaren zestig) heeft zich op kleine schaal ook in Alkmaar voorgedaan. De gevallen verzetsstrijders zijn met meer eer overladen dan de overlevenden, die met hun dromen de harde realiteit voor de voeten liepen. Dat het zo gegaan is, valt niemand te verwijten. Zo zit de wereld nu eenmaal in elkaar. Maar het is goed dat we anno 2015 onbevangen kunnen terugblikken, ook op de kansen die in 1945 en latere jaren zijn gemist.

Dames en heren,

Er is een duidelijke overeenkomst tussen het beleg van Alkmaar en de Tweede Wereldoorlog. In beide gevallen hebben mensen van wie wij de namen nog weten een belangrijke rol gespeeld, maar zijn gewone mensen de doorslaggevende factor geweest. Tot die gewone mensen reken ik ook degenen die vanwege hun afkomst of hun geloof aanvankelijk een nogal hoge dunk van zichzelf hadden, maar gaandeweg genezen werden van hun waanideeën over rang en stand. Bij nadere beschouwing was iedereen ‘gewoon’.

Veel heldendaden van 1573 en van de jaren 1940-1945 zijn onopgemerkt gebleven, veel burgermoed is nooit in een herdenkingsboek terechtgekomen. Beide zogenaamde ‘existentiële’ episoden uit de geschiedenis van deze stad

hebben minder goede karaktereigenschappen een kans gegeven, maar ook *het beste* uit mensen naar boven gehaald.

In de toekomst zullen zich ongetwijfeld opnieuw situaties voordoen waarin het beste van de Alkmaarders wordt gevraagd. De vluchtelingen crisis die zich recentelijk heeft ontwikkeld bewijst weer eens hoe raar het kan lopen. Wat mooi in evenwicht lijkt te zijn en zich gelukkig prijst om zijn welvaart en harmonie, moet plotseling hard schakelen, remmen en gas geven. En improviseren. Dat lukt het best als de verantwoordelijke burger zijn verantwoordelijkheid neemt. Zo 'leert g'uit 's lands historie'.